

Ш 67

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

ШКРІБЛЯК Микола Васильович

УДК 271.2(477)-67-9 "15/16"Ш 677

**ЦЕРКОВНО-ЮРИСДИКЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ТА ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КИЇВСЬКОГО
ХРИСТІЯНСТВА У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ СТРАТЕГІЙ
ЕТНОДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ
РУСИ-УКРАЇНИ В XVI – XVII СТОЛІТТЯХ**

09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2015

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі культурології, релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор,
член-кор. НАПН України
БАЛУХ Василь Олексійович,
Чернівецький національний університет,
декан філософсько-теологічного факультету,
завідувач кафедри культурології,
релігієзнавства та теології

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
БОНДАРЕНКО Віктор Дмитрович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри
культурології

доктор філософських наук, професор
КРАЛЮК Петро Михайлович,
Національний університет «Острозька академія»,
перший проректор, проректор з навчально-
наукової роботи

доктор філософських наук, професор
КИЯК Святослав Романович,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, завідувач кафедри
релігієзнавства, теології і культурології

Захист відбудеться «04» вересня 2015 р. об 11:00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «4» серпня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Серед найактуальніших історичних подій, які відбулися у житті ранньомодерної Русь-України та наклали свій відбиток на її подальший розвиток, є Берестейська унія 1596 р., «політичний Переяслав» 1654 р. та «церковний Переяслав» 1686 р. Ці культурно-політичні явища хоч і були зумовлені багатьма чинниками, проте ключове місце тут належало церковно-релігійному фактору, який відіграв роль катализатора у процесах вибору політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення українського народу наприкінці XVI –другій половині XVII ст. У зв'язку з цим особливо гостро постає проблема критичного релігієзнавчо-філософського відображення московсько-російського церковно-політичного колоніалізму на українських землях, що бере свій початок саме від «політичного Переяслава» 1654 р., закономірним наслідком якого стало поглинання Української Церкви Московським патріархатом. Адже, інкорпорувавши Київську митрополію до складу Московської патріархату, царат у такий спосіб виключив її з чинників українського націє-і державотворчого процесу, а привласнення Російською Церквою назви «Руська» використав для ідеологічного виправдання та теоретичного обґрунтування своєї релігійно-політичної експансії у Центрально-Східній Європі.

Отже, комплексний аналіз контраверсійних церковно-юрисдикційних трансформацій, що стали дієвим імпульсом у формуванні модерної ідентичності київського християнства в контексті політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення Русь-України в XVI – XVII століттях, є об'єктивно необхідним і має важливе теоретичне та практичне значення, а надто ж, коли йдеться про нові імперські виклики з боку Росії та речниці «русского мира» – Московської патріархії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною комплексної науково-дослідної роботи кафедри культурології, релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича за науковими темами: «Феномен релігійного життя: ретроспективи та реалії» (номер державної реєстрації – 0110 U 000191) та «Суспільно-культурні та етнорелігійні фактори у контексті сворінтеграційних процесів: світоглядно-ціннісні та практичні виміри» (номер державної реєстрації – 0115 U 001037).

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі теоретико-методологічних розробок і надбавь українських та зарубіжних науково-філософських і релігієзнавчо-теологічних шкіл проаналізувати й переосмислити проблематику ролі та місця церковно-релігійного фактору у стратегії політико-ідеологічного самовизначення Русь-України і виявити специфіку формування модерної ідентичності київського християнства у XVI – XVII ст.

Для досягнення означеної мети окреслені такі дослідницькі **завдання**:

- на основі міждисциплінарного аналізу *виглумачити* основні чинники піднесення унійної доктрини в середовищі православних і *проаналізувати* генезу Берестейської унії 1596 р. як катализатора юрисдикційних трансформацій

Київської митрополії і дестабілізуючого чинника церковно-релігійного життя ранньомодерної Руси-України. *З'ясувати* провідні тенденції унійного руху та *систематизувати* еклезіальні й суспільно-політичні обставини реалізації проекту церковного об'єднання у духовно-інтелектуальному житті українських національних еліт (церковної та політичної);

- *проаналізувати* комплексність впливу політичного та духовно-культурного аспектів «польського сарматизму» й «московського месіанізму» як двох ідейно-політичних і світоглядно-ціннісних систем та *дослідити* специфіку застосування світського законодавства й церковного права у часи юрисдикційних і суспільно-політичних трансформацій періоду бездержавного устрою Руси-України;

- *увизначити* закономірні стадії церковно-релігійних перетворень у православної Київській митрополії за митрополита Петра Могили та *визначити* особливості й масштаби впливу запроваджених ним адміністративних реформ на зміну міжконфесійних взаємин;

- *з'ясувати* основні соціально-релігійні чинники та державно-правові засади солідаризації греко-католицького і православного духовного проводу, що мала на меті розробку проектів універсальної унії та проголошення Київського патріархату;

- *виглумачити* причини й наслідки українсько-московського зближення під час гетьманування Богдана Хмельницького, *простежити* генезу «постперелявського синдрому» і *визначити* його вплив на зміну політичної та еклезіальної стратегії української еліти (політичного і духовного проводу) в другій половині XVII ст.;

- *здійснити комплексний аналіз* процесів зміни юрисдикційного статусу Української Церкви в її взаємозв'язку з московсько-стамбульською дипломатією 80-х років XVII ст. й *дати оцінку* канонічно-правової відповідності акту інкорпорації Київської митрополії до складу Московського патріархату.

Об'єктом наукового дослідження виступає духовно-культурний та суспільно-політичний дискурс київської церковної традиції доби раннього модерну, обумовлений складними і суперечливими процесами етнонаціонального самовизначення Руси-України кінця XVI – середини 80-х років XVII століття.

Предмет дослідження – церковно-юрисдикційні трансформації та формування модерної ідентичності київського християнства у контексті політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення Руси-України в XVI – XVII століть.

Методологічна основа дослідження. Окреслені для наукового обґрунтування гіпотези, розробка об'єкта і предмета дисертаційної роботи зумовили потребу не лише побудови магістрального теоретико-методологічного каркасу дослідження, а й ретельного підбору методологічного інструментарію. Особливістю дисертаційного дослідження є те, що воно виконане на межі релігієзнавства та історіософії. Головним методом дослідження стала сучасна релігієзнавча герменевтика як засіб тлумачення не

лише текстів, а й традицій. Методологічну базис дослідження складають загальні принципи академічного релігієзнавства, вироблені вітчизняною та світовою релігієзнавчою думкою, зокрема, принцип єдності історичного та логічного, принцип об'єктивності та світоглядної незаангажованості. У дисертації широко використані методи філософських та історичних досліджень, провідними з яких є *діалектичний, генетичний, порівняльно-історичний та структурно-функціональний*. Важливе місце у роботі відведено методам *історичної ретроспекції та історіософської модернізації*, що допомагають виявити динаміку та основні фактори змін у церковно-релігійному і суспільно-політичному житті спільнот. Методологічною основою виступає також *синергетичний підхід* у його ціннісно-когнітивній експлікації не лише до соціально-еклезіального, а й суспільно-політичного буття українського соціуму. Такий підхід, з одного боку, актуалізує пошуковий і пояснювальний потенціал системного підходу до вивчення складних і контрверсійних історичних явищ, а з іншого – збагачує зміст принципів діалектики унійної проблематики та процесу інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії як двох найважливіших детермінант пошуку політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення Руси-України епохи раннього модерну. Найбільш застосовуваними у роботі стали принципи *об'єктивності, плюральності, позаконфесійності, релігійної толерантності та історизму*. Важливе значення для формулювання узагальнюючих концептів із більшістю окреслених у дисертаційному дослідженні проблем мають методи *аналогії, узагальнення та актуалізації*. Одним із допоміжних методів є *діахронічний*, який дозволив виокремити основні переломні моменти, що мали місце в історії Української Церкви у поберестейський період, а отже увиразнити специфіку реалізації проекту інкорпорації Київської митрополії до Московської Церкви.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у здійсненні першого у релігієзнавчій науці комплексного дослідження процесів становлення і розвитку модерного київського православного християнства у XVI – XVII ст. внаслідок діяльності церковних братств, Петра Могили та його учнів. Ця діяльність була реакцією на виклики, пов'язані з Берестейською унією. Катализатором для формування специфічних позитивних рис київського християнства з його універсальністю та відкритістю до західного християнства стали проекти Петра Могили – універсальної унії та Київського патріархату. Процеси приєднання Київської митрополії до Московської патріархії привели до зсувів в ідентичності київського християнства, до русифікації його на Лівобережній Україні та до відходу православних єпархій в унію на Правобережжі. Наявність двох культур у київському християнстві, орієнтованих на Схід та на Захід, ускладнила розвиток українського православ'я, породжуючи на початку XXI століття внутрішнє напруження в УПЦ МП та зумовлюючи стійкість церковного розділення між УПЦ МП, з одного боку, та УПЦ КП і УАПЦ, з другого.

Цю концептуальність новизни узагальнено, конкретизовано та винесено на захист у таких основних положеннях:

Вперше:

– *обґрунтовано* недостатню адекватність дотеперішніх суто історичних та історіософських підходів до вивчення історії Церкви і релігійно-богословської думки ранньомодерної епохи, оскільки вони не повністю враховують механізми творення церковної традиції, функціонування ієрархічних структур у їх взаємодії з історично-культурним процесом і соціумом;

– *здійснено* синергетичну об'єктивізацію та релігієзнавчо-філософське осмислення переломних моментів в історичному бутті Української Церкви, а саме: православної частини давньої Київської митрополії, що розкололася внаслідок Берестейського собору 1596 р., та висвітлено специфіку реалізації проекту з її приєднання до Московської патріархії у межах канонічного права Східної Церкви й політичної доцільності, обумовленої пошуками нової стратегії національно-державного самоствердження в контексті тодішніх геополітичних трансформацій у Європі та світі. *Витлумачено* основні чинники піднесення унійної доктрини в середовищі православних і встановлено, що провідними тенденціями унійного руху кінця XVI ст. стали: 1) пофлорентійська унійна традиція, що створювала передумови формування «інституційних» аспектів соціально-філософського обґрунтування ідеї про особливу роль Києва, як альтернативи Константинополю (звідси ідея універсальної унії, проекти проголошення Київського патріархату тощо); 2) правовий і політичний устрій Речі Посполитої, що забезпечував передумови для мирної зустрічі східної традиції київського християнства із західною і для збереження східного літургічного обряду під час укладення церковної унії 1596 р.; 3) дестабілізація та конфесіалізація церковно-релігійного життя Руси-України, зумовлені ратифікацією церковної унії на Берестейському соборі, партикулярність характеру її запровадження та оформлення нової еклесіальної реальності з претензіями на канонічний статус і територію древньої Київської митрополії;

– *увизначено* закономірні стадії церковно-релігійних перетворень у православної Київській митрополії за Петра Могили, зокрема: 1) канонічне утвердження власного статусу як глави Української Православної Церкви і боротьба з представниками політичного та церковного московіфільства, ключовою фігурою серед яких був митрополит Ісаїя Копинський, котрий продовжував обстоювати ідею об'єднання України з Московщиною; 2) пошук та розробка нової моделі єдності київського християнства – проектів універсальної унії та Київського патріархату – на тлі конфесіалізації, міжцерковного протистояння, гострої полемічної та політичної боротьби, які виводили українське церковно-релігійне питання на рівень проблеми загальнодержавного масштабу в Речі Посполитій; 3) системні внутрішньоцерковні реформи, пов'язані з удосконаленням церковної освіти, вивіренням догматики й обрядовості, зміцненням цілісності церковної організації; 4) утвердження принципу соборноправності та нейтралізація надмірного впливу позаієрархічних структур на внутрішній церковний устрій шляхом відновлення повноти духовної влади єпископату в Українській Православної Церкві.

– з'ясовано основні соціально-релігійні чинники та державно-правові засади солідаризації греко-католицького і православного духовного проводу, що мала на меті розробку нового проекту універсальної унії та проголошення Київського патріархату, й *витлумачено* причини та наслідки українсько-московського зближення під час гетьманування Богдана Хмельницького. У цьому зв'язку *визначено* низку закономірностей розвитку релігійстворчого процесу ранньомодерної Руси-України, що виявилися в: 1) тісному переплетенні суспільно-політичного та церковно-релігійного начал і за умов державно-політичної деградації та суспільної кризи українського соціуму провідну роль консолідації виконувала його народна Церква (Київська митрополія); 2) наприкінці XVI ст. вона опинилася у глибокій кризі, тому її роль у цьому процесі стала малопомітною, а з проголошенням Берестейської унії, що призвела до її розколу, церковно-релігійний фактор став визначальним у формуванні політико-ідеологічних стратегій етнонаціонального самовизначення українського народу; 3) міжконфесійні суперечності прихильників і противників унії, що завершилися відокремленням та інституційним оформленням двох зорієнтованих на різні політичні й духовні центри юрисдикцій, мали загалом позитивне значення для збереження національної церковної ідентичності українського народу, оскільки постання Греко-Католицької Церкви і закріплення за нею статусу національної стало головною перешкодою на шляху до його остаточного змосковлення, а, отже, й головним генератором та провідником втілення в життя ідеї національної церковності й духовно-культурної індивідуалізації українців; 4) приєднання православної частини Київської митрополії до Московської патріархії та перебування значної частини етнічних земель у складі московсько-російсько-радянської імперії, а, отже, і в полоні її еклезіально-ідеологічного диктату призвели до відсторонення України від західноєвропейських духовно-культурних надбань, її регіоналізації та розколу; 5) інкорпорувавши Українську Православну Церкву в свою адміністративно-ієрархічну структуру, Московська патріархія перетворила її на засіб денационалізації та дезінтеграції українського народу, що дається взнаки й по сьогодні;

– *простежено* генезу «постпераяславського синдрому» й *визначено* його вплив на зміну політичної та еклезіальної стратегії української еліти (політичного і духовного проводу) в другій половині XVII ст. Встановлено, що перепідпорядкування Київської митрополії Москві – акт політично вмотивований і здійснений не за приписами та церковними канонами, оскільки на всіх етапах його підготовки та остаточної реалізації грубо порушувалися Апостольські правила, канони Вселенських і Помісних соборів, а також принципи звичаєвого права;

– *здійснено* системний аналіз процесів зміни юрисдикційного статусу Української Церкви в її взаємозв'язку з московсько-стамбульською дипломатією 80-х років XVII ст. Завдяки цьому доведено, що інкорпорація Київської митрополії до складу Московської патріархії й анексія її канонічної території забезпечили Москві можливість впливати на церковно-юрисдикційні трансформації у вселенському православ'ї і відкрили їй пряму дорогу до

релігійно-політичного засилля та зросійщення українського духовно-культурного простору. Цей згубний для історичної долі нашого народу акт є логічним наслідком ліквідації Української державності, початок якому поклали Переяславські домовленості Б. Хмельницького з московською владою. *Обігнотовано* твердження, що саме від того часу Москва відкрито проводить курс на ліквідацію національної церковно-релігійної самобутності українців;

– *проілюстровано* системність характеру формування київського християнства як унікального українського феномена, що увібрав у себе кращі середньовічні зразки східно-православної церковності, богомислія та філософічності, примноживши їх у результаті міжцерковного діалогу й інтеграції у загальноєвропейський простір із його західно-католицькими духовно-культурними надбаннями потриденської епохи;

– *доведено*, що провідну роль у боротьбі за національно-релігійну самобутність відігравав «світський елемент» (зокрема – позаієрархічні структури) й *унаочнено* специфіку відновлення і функціонування православної ієрархії в умовах нової поберестьейської еклезіальної реальності як тісно пов'язану з етнодержавницькими зусиллями. *Закладено теоретичні підвалини* для культурно-релігійної деміфологізації окремих історичних постатей, які відіграли суперечливу роль у політичному та церковно-релігійному житті ранньомодерної України-Руси, зокрема: гетьманів Б. Хмельницького, І. Брюховецького та І. Самойловича, церковних ієрархів – архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича та митрополита Київського Гедеона Святополка-Четвертинського. Натомість, окреслено концептуальні можливості для переосмислення ролі українських гетьманів-державників І. Виговського і П. Дорошенка, польського короля Яна III Собеського, митрополита Київського Йосипа Нелюбовича-Тукальського у формуванні релігійних смислових концептів та політичних практик.

Уточнено:

– *теоретичні положення* про те, що українська церковність, як і духовна культура загалом, яка розвивалася упродовж тривалого часу під впливом візантійської православної традиції, однак у межах європейського цивілізаційного простору не була настільки відірваною від західно-європейської католицької, як, скажімо, московська чи грецька, що справило визначальний вплив не лише на формування власних оригінальних джерел духовності й етноментальних особливостей українського народу, а й стало предметом гордості і прикладом наслідування для багатьох східно-європейських народів і, зокрема, етноконгломерату, який зветься «русским».

Набуло подальшого розвитку:

– *полідисциплінарне тлумачення* Берестейської унії та спростування доцільності апологетичного підходу до інтерпретації внутрішніх причин і наслідків цієї унії, а відтак і їх надмірної деталізації (на чому наголошують католицькі богослови та церковні історики) чи, навпаки, схематичного узагальнення (до якого найчастіше вдаються православні богослови та конфесійно зорієнтовані науковці), що дає змогу поглибити усталені в літературі твердження про її генезу та довести, що саме актуалізація й

поширення унійної доктрини в ранньомодерний період стали каталізатором юрисдикційних трансформацій та дестабілюючим чинником церковно-релігійного життя у другій половині XVII століття.

Теоретичне значення дослідження полягає передусім у тому, що в ньому розв'язано низку філософсько-релігієзнавчих, історичних, культурологічних, еклезіологічних (канонічних) та політико-правових питань, котрі дають змогу проаналізувати комплексну проблему унійного фактора як каталізатора юрисдикційних трансформацій, загострення ієрархічної кризи й увиразнення конфесіалізації церковно-релігійного життя Руси-України, наслідком чого став «церковний Переяслав» 1686 р. Результати дисертаційної роботи є суттєвим доповненням наукових здобутків вітчизняного релігієзнавства і сприяють розширенню теоретико-методологічного ресурсу історіософського осмислення феномену українського православ'я в його взаємозв'язках і взаємовпливах на інституалізаційні процеси духовно-культурного розвитку українського соціуму та цивілізаційного поступу загалом.

Практичне значення узагальнюючих положень і висновків дисертації полягає у тому, що її матеріали і висновки, за умови їх вдалої імплементації, можуть послужити для державних і церковно-релігійних інституцій у пошуку оптимальних шляхів розв'язання складних проблем державно-церковної політики як у самій державі, так і в її стосунках із зарубіжними релігійними центрами.

Іншим виявом практичного потенціалу дисертаційної роботи є те, що її результати можуть бути використані для розробки чи оновлення таких курсів і спецкурсів: «Історія Церкви та релігієзнавчої думки в Україні», «Унійне богослов'я та екуменізм», «Автокефальні та помісні церкви Вселенського Православ'я», «Україна та Європа: цивілізаційний контекст», «Українська Церква між Сходом і Заходом» та ін. Значну частину матеріалу можна залучити до навчальних курсів із релігієзнавства, політології релігії, історії державно-церковних відносин, філософії релігії, культурології тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Основні положення та результати дисертації дисертант отримав особисто. Кандидатську дисертацію на тему «Роль Львівської та Перемиської єпархій в унійних процесях кінця XVI – початку XVIII століть» захищено 25 квітня 2007 р. в спеціалізованій вченій раді Національного університету «Острозька академія». Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Ключові положення дисертації апробовано на конференціях, семінарах, круглих столах, колоквіумах різних рівнів: Міжнародна науково-практична конференція «Українсько-Ватиканські відносини в контексті міжконфесійних і суспільних проблем» (28-29 березня 2008 р., м. Івано-Франківськ); Міжнародна наукова конференція «Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми (7-8 жовтня 2011 р., м. Чернівці); IV Всеукраїнська наукова конференція «Держава і Церква в новітній історії України (21-22 листопада 2012 р., м. Полтава); Міжнародна науково-практична конференція «Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського собору» (9-10 листопада 2012 р., м. Житомир); Дні науки філософського факультету – 2013 (16-

17 квітня 2013 р., м. Київ); Всеукраїнська науково-практична конференція «Студент – дослідник – фахівець» (23 травня 2013 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Соціокультурні виміри релігійних процесів у світі та в Україні» (30-31 травня 2013 р., м. Чернівці); Міжнародна наукова конференція «Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми» (14-15 жовтня 2013 р., м. Чернівці); III Всеукраїнська наукова конференція «Православ'я в Україні» (25 листопада, 2013 р., м. Київ); Дні науки філософського факультету – 2014 (15-16 квітня 2014 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Церква і держава : форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства» (28-29 травня 2014 р., м. Чернівці); Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій» (27-28 листопада 2014 р., м. Тернопіль); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Освіта і життєвий світ особистості: європейський досвід і українські реалії» (23-24 квітня 2015 р., м. Чернівці).

Публікації. Основний зміст, ключові положення та висновки дисертації відображені в двох індивідуальних монографіях (28, 64 друк. арк. та 32, 24 друк. арк.); розділах у трьох колективних монографіях; 51 публікації, 26 з яких розміщено в українських та зарубіжних фахових виданнях.

Структура дисертації. Виходячи з мети, дослідницьких завдань та предмету дослідження, робота побудована за проблемно-хронологічним принципом викладу матеріалу і містить вступ, п'ять розділів, кожен із яких поділений на три підрозділи (виняток становить перший розділ), висновки, список використаних джерел та додатки.

Загальний обсяг дисертації становить 398 сторінок, з яких 360 – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету й дослідницькі завдання, окреслено об'єкт і предмет дослідження, визначено його наукову новизну, теоретичне та практичне значення, а також доведено зв'язок дисертаційної роботи з комплексними науково-дослідницькими програмами кафедри культурології, релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, подано відомості про форми апробації результатів дослідження.

У *першому розділі* «Джерелознавча еристика та ступінь наукової розробки проблематики дослідження» розглянуто стан вивчення ключових аспектів дослідження – ідейно-релігійне і політичне підґрунтя церковно-юрисдикційних трансформацій, а також основні чинники формування модерної ідентичності київського християнства у контексті політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення українського соціуму в XVI – XVII століттях. Дотримуючись проблемно-хронологічного принципу викладу матеріалу, спершу здійснено аналіз: літератури, яка увиразнює провідні тенденції унійного

дискурсу як каталізатора суспільно-релігійних і етнодержавних перетворень Руси-України доби модерну; історико-релігієзнавчих та філософських праць, присвячених таким важливим складовим нашого дослідження, як конфесіалізація церковно-релігійного життя нашого народу в поберестейський період; становище київського християнства у стратегії національно-державного самовизначення між «польським сарматизмом» і «московським месіанізмом»; джерел, що описують формування суспільно-ідеологічного підґрунтя для зростання духовно-просвітницької ролі православної Київської митрополії в добу митрополита Петра Могили; аналітичні та історичні праці, що виявляють роль політичного фактору в процесі українсько-московського зближення і нівеляції духовної влади Київського митрополита за гетьманства Богдана Хмельницького; джерел, що стосуються зміни юрисдикційного статусу православної частини Київської митрополії й основних чинників унійного руху на Правобережній Україні після 1686 року.

Переосмислення та переоцінка Берестейської унії 1596 р., «політичного Переяслава» 1654 р. та підкорення Київської митрополії Московській патріархії 1686 р. – як найбільш знакових і контроверсійних за власною суттю історичних подій, що справили безпосередній вплив на церковно-юрисдикційні трансформації та формування модерної ідентичності київського християнства у XVI – XVII ст. Основна дослідницька мета полягала в зосередженні зусиль на джерелознавчій еристиці, систематизації історичних пам'яток, їх класифікації та визначенні ступеня інформативності й теоретико-методологічного потенціалу з наміром введення у науковий обіг маловідомих до нашого часу джерел про піднесення унійної доктрини в Київській митрополії, вибір тих політико-ідеологічних стратегій, які призвели до політичної унії 1654 р., а відтак і до інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії зі всіма наслідками після цих подій.

Такий підхід обумовлений передусім тим, що впровадження у науковий обіг значного корпусу історичних пам'яток церковного походження йде доволі повільно. Очевидною залишається потреба активного залучення як світського (науково-філософського), так і суто церковного (богословського) ресурсів, що власне й покладено дисертантом за наріжний камінь виконаного дослідження.

Аналізуючи історіографію, виявлено виразно контрастну картину: незважаючи на те, що відповідна наукова база для вивчення генези та наслідків Берестейської унії, політичного і церковного «Переяславів» була добре підготовлена уже в XIX ст., лівова частина праць попри те, що написана на широкій джерельній базі, хибує упередженістю та неприхованою тенденційністю. Це пояснюється передусім тим, що аналіз ідейно-релігійного, юридичного та політичного змісту подій, які становлять дослідницький комплекс дисертаційної роботи, розпочався не в Україні, а у Російській імперії, де завдяки Н. Бантиш-Каменському, І. Малишевському, митрополитові Макарію (Булгакову), Є. Голубинському, О. Горському, С. Солвйову та ін., було не лише сформовано «канонічний» компендіум джерел, що увиразнюють специфіку укладення Берестейської унії та інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії, а й обґрунтовано ті еклезіологічно-політичні ідеологи, які

виправдовують і підживлюють ідею «московського месіанізму» й теорію «Москва – Третій Рим». Склалося так, що всі, хто досліджував проблеми церковно-юридичних трансформацій і специфіку формування модерної ідентичності київського християнства у контексті політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення Русі-України в XVI – XVII ст., фактично не виходили за межі теоретико-методологічних, а насправді ідеологічних настанов заданих вище церковних істориків, філософів і богословів.

Церковно-релігійні та юридичні трансформації, що завершилися перепідпорядкуванням Київської митрополії Московському патріарху, знайшли своє більш-менш ґрунтовне вивчення у працях Є. Болховітінова, К. Харламповича, Ф. Тітова, В. Ключевського та ін. Проте їхній науковий доробок вирізняється спеціальним підбором списків історичних документів, не кажучи вже про їхню іноді цілком довільну інтерпретацію (виняток становлять історичні розвідки В. Ключевського). Услід за першими трьома, мілітарний союз Богдана Хмельницького, що увійшов в історіографію як «Переяславська рада», потрібно розуміти не інакше як «возз'єднання Київської Русі з Руссю Московською», або ж «Малой Русі» з «Великою», а інкорпорацію Київської митрополії до складу Московської патріархії 1686 р. і анексію її канонічної території – закономірний наслідок цих документально незакріплених домовленостей 1654 р. – як «приєднання Київської митрополії до Московського патріархату». Дехто із російських ідеологів пішов ще далі, назвавши цей антиканонічний, політично змотивований акт процесом «приєднання південно-західних епархій до Московського патріархату». Негативний вплив на пошук істини справило те, що такий підхід фактично домінує в офіційній російській історіографії й до нашого часу.

Проте певні зрушення у формуванні джерел, які увіражують специфіку перепідпорядкування Київської митрополії, все ж таки відбувалися. Серед професури КДА знаходилися ті, хто усвідомлював важливість збирання, систематизації та наукового дослідження історичних документів про церковно-релігійне життя й ідейно-політичні стратегії українського народу в умовах бездержавності. Найбільше зусиль для цього доклав професор С. Терновський, який 1873 р. опублікував значну частину документів щодо перепідпорядкування Української Церкви Московській патріархії, уклавши до них розлогу передмову. Його праця і в наш час залишається основним джерелом для аналізу цієї складної і стратегічно значущої історичної події.

Подальші дослідження проблеми церковно-юридичних трансформацій, що завершилися розколом Київської митрополії та інкорпорацією православної її частини до структур Московської патріархії, пов'язані з науковою діяльністю митрополита Іларіона (Огієнка), О. Лотоцького, І. Власовського, Н. Василенко-Полонської, Р. Єрєнюка, Г. Лужницького, митрополита Дмитрія (Рудюка), В. Єленського, А. Колодного, Г. Могильницької, В. Пашенка та ін. Їх об'єднує спільний погляд на проблему, в основу якого покладено канонічно-еклезіологічну об'єктивізацію процесу та наслідків інкорпорації Української Церкви до складу Московської. У працях цих науковців простежується домінування історіософської та

релігієзнавчо-богословської рефлексії над звичайним історичним дискурсом проблеми, що є доволі цінним у контексті нашого дослідження, а тому для кореляції власних наукових тверджень дисертант часто апелює до них.

Важливе значення у справі унаочнення суспільно-історичного тла та витлумачення основних чинників піднесення унійної доктрини на землях Русь-України у потриденську епоху, а відтак і в з'ясуванні наслідків Берестейської унії, головним з яких стало загострення потреби пошуку нових політико-ідеологічних стратегій, що в підсумку призвели до зміни канонічної юрисдикції Київської митрополії та її інкорпорації до складу Московської патріархії, мають праці А. Великого та Н. Яковенко. Унійний відрух на Правобережній Україні, що почався із приєднанням Української Церкви до Московської патріархії, добре висвітлений у дослідженнях В. Антоновича, І. Рудовича, Д. Блажейовського, Л. Тимошенка, С. Сенік та ін.

Для розв'язання окремих дослідницьких завдань дисертант проаналізував корпус тематичної літератури вчених і богословів української діаспори, де тією чи іншою мірою висвітлені окремі, проте доволі важливі, сегменти, що входять до комплексу дослідження, врахування яких дозволило сформуванню цілісного уявлення про складні й суперечливі процеси у церковно-релігійному житті України, а відтак і окреслити провідні тенденції духовно-культурних та ієрархічно-структурних трансформацій у Київській митрополії в епоху раннього модерну. До таких належать праці І. Нагаєвського, В. Муровича, Я. Крети, Ф. Корчмарика, І. Хоми, М. Чубатого та ін., цінність яких полягає в тому, що написані вони на джерелах, що зберігаються в іноземних архівах, зокрема Ватикану, Польщі та Росії, а також тим, що їхні автори доволі прагматично підходять до тлумачення переломних моментів і визначальних періодів, які відбувалися в історії Української Церкви у поберестейський період аж до її приєднання до Московської патріархії й анексії канонічної території Київської митрополії. У цьому зв'язку варто зауважити, що останнім часом і російські науковці, як-от: М. Дмитрієв, Б. Флоря, В. Лур'є та ін., – демонструючи неабияке зацікавлення історичним минулим Української Церкви (вони її називають «західноруською»), заклали фундамент для формування нового критичного погляду на події, що відбувалися в житті Київської митрополії у потриденську епоху та між двома Переяславами (1654 – 1686 рр.) і в підсумку призвели до поглинення Київської митрополії Московською Церквою, ліквідації української державності та національно-релігійної самобутності Українського народу.

Помітне зростання філософського інтересу до ідей та проблем Української державності, національної церковності, релігійної ідентичності, як і до висвітлення місця та ролі представників політичної і церковної еліт у боротьбі за означені ідеали, спостерігаємо у сучасних вітчизняних науковців, котрі докладають чимало зусиль для вивчення багатьох суспільно значущих проблем і, зокрема, тієї, якій присвячено дослідження, а тому, формулюючи конкретні узагальнення з того чи іншого завдання дисертаційної роботи, автор звертався до теоретико-методологічних розробок у царині філософського осмислення релігійного чинника у геополітичних устремліннях української еліти доби

середньовіччя (О. Борисової); українського месіанізму (І. Пасічника та П. Кралюка); етнокультурних духовно-релігійних обрисів української ментальності (С. Хрипко); історіософського аналізу унії та проблем унійності в житті України-Руси (В. Шевченка); ідентичності «українського католицизму» (С. Кияка); московської релігійно-політичної експансії, починаючи з часів Переяславської угоди (В. Брехуненка); наукового дослідження української ранньомодерної духовної культури в європейському контексті (С. Йосипенка, В. Литвинова та ін.); історіофського аналізу генези та особливостей формування модерних націй і, зокрема, української (Т. Снайдера, О. Мотиля, Я. Грицака, З. Когута, Р. Шпорлюка та ін.). До цієї плеяди зараховуємо також М. Возняка, І. Паславського, А. Річинського, В. Климова, В. Бондаренка, О. Недавно, Ю. Сауха, Л. Филипovich, Н. Яковенко, П. Яроцького та ін., адже вони зробили вагомий внесок у розвиток української релігієзнавчої релігійно-богословської та церковно-історичної думки, а тому автор, формулюючи власні узагальнюючі концепти, часто апелює до висновків і тверджень цих дослідників.

У межах предметного поля нашого дослідження на особливу увагу заслуговують праці видатних українських вчених М. Костомарова, М. Грушевського, І. Франка та М. Драгоманова, а також багатьох богословів і церковно-релігійних діячів, серед яких чільне місце належить митрополиту Йосипові Сліпому, архієпископу Софроніві Мудрому, єпископу Борисові Гудзяку, патріарху Філаретові Денисенку.

Отже, у найзагальнішому вигляді варто виділити два провідних напрями інтерпретації означеної проблематики (зрозуміло, що йдеться про три основні події досліджуваної епохи): перший із них обґрунтовує доцільність Берестейської унії 1596 р., політичної унії Б. Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. та інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії 1686 р., натомість, другий – цілковито заперечує його. Репрезентують перший напрям вчені періоду Російської імперії, радянської доби та сучасні дослідники проімперської орбіти. Вони заперечують еклезіально-політичне підґрунтя унії й не визнають легітимності унійного руху, а всі його напрацювання розцінюють як релігійну зраду, віровідступництво та найбільше зло у житті Русі-України. На цих же позиціях стоять і деякі церковні православно заангажовані історики та каноністи. Водночас представники другого дослідницького напрямку, навпаки, наголошують на історичній важливості та цивілізаційній значущості відновлення єдності Київської митрополії з Римо-Католицькою Церквою як Вселенською. У цьому ж дусі тлумачаться й інші події, що відбувалися після Берестейської унії, яка стала каталізатором церковно-релігійного життя українського народу за умов бездержавності. Найвні відмінності конфесійних підходів до інтерпретації означених подій та явищ не лише позначаються на рівні та якості наукових результатів, а й істотно впливають на характер міжцерковного діалогу та православно-католицьких взаємин як в Україні, так і в світі.

Другий розділ «Унія як каталізатор і дестабілізуючий чинник

церковно-релігійного життя Русі-України кінця XVI – початку XVII століть» присвячений аналізу церковної унії в її ідейно-єклезіальному, соціально-правовому та історико-культурологічному вимірах. А тому важливу увагу зосереджено на історичних передумовах піднесення унійної доктрини й участі в православно-католицькому діалозі світських і духовних кіл української національної еліти, представників Папи Римського та уряду Речі Посполитої. Берестейська церковна унія, що розглядається як каталізатор і дестабілізуючий чинник церковно-релігійного життя українського народу, витлумачується у контексті загальноцивілізаційного процесу – пофлорентійського європейського ренесансу, Реформації та Контрреформації, однак із врахуванням локальних особливостей та історичних реалій, в яких формувалася нова єклезіальна реальність, обумовлена партикулярністю характеру її підготовки й укладення.

У підрозділі 2.1 «Поширення унійної доктрини та її відображення у полемічній літературі доберестейського періоду» узагальнений та підведений до логічного завершення розгляд проблеми теоретичного осмислення унійної проблематики в її найбільш характерних виявах, а саме – поширення унійної доктрини й відображення у полемічній літературі доберестейського періоду, укладення Берестейської унії та формування нової єклезіальної доберестейської реальності, що дозволило науково обґрунтувати положення про бездержавний устрій Русі-України як безпосередній чинник поглиблення кризових явищ у внутрішньоцерковному житті Київської митрополії, піковий період яких збігається в часі з реформаційним та контрреформаційним рухами. Завдяки активній діяльності та релігійно-культурному просвітництву ордену єзуїтів, ідейно-богословська думка, а надто ж її сотеріологічна складова, парадигмально оформилася в двох самостійних концептах: від визнання рівності західнокатолицької та східноправославної єклезіальних традицій до цілковитого заперечення можливості спастися, перебуваючи у «схизмі», себто у православ'ї. Початково унія базувалася у своїй єклезіальній суті на досягненнях Ферраро-Флорентійського собору, який притримувався в основному першої концепції. Але поступово відбувався зсув до потриденської абсолютизації римського католицизму як єдиноправильного виду християнства в усіх його вимірах – від церковного до культурного.

У підрозділі 2.2 «Укладення Берестейської унії: історіософська реценція й ідеологічні міфи» доведено, що на тлі глибокого занепаду церковно-релігійного життя перехід Київської митрополії на унію з Апостольським Престолом український духовний провід розглядав не інакше як єдино вірний і можливий варіант виведення її з кризового стану. Однак перехід під юрисдикцію Риму об'єктивно вів до загострення проблеми збереження національно-церковної ідентичності київського християнства, тому дисертант витлумачує генезу Берестейської унії не лише у широкому контексті, беручи до уваги не тільки церковно-юрисдикційні трансформації в Українській Церкві, а й передумови та специфічні риси формування модерної ідентичності київського християнства на тлі політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення Русі-України у XVI – XVII століттях. Новизна і прагматизм такого підходу виявляються в тому, що він допомагає з'ясувати богословські

аспекти національно-релігійної самобутності українського етнонаціонального еклезіального утворення з позицій канонічного права й еклезіології загалом, а відтак проаналізувати й основні чинники піднесення унійної доктрини на канонічних теренах Київської митрополії, що супроводжувалося обґрунтуванням пошуку нової моделі юрисдикційного вибору та вимагало зміни політико-ідеологічних стратегій розвитку київського християнства.

У ракурсі означеної проблематики доведено, що все це відбувалося в рамках заперечення абсолютної зверхності Римського Папи над усією Вселенською Церквою, а тому найвпливовіші представники української політичної еліти, зокрема К. Острозький, виступали за реалізацію унійного проекту лише за згоди «грецького» Сходу. Отже, йшлося про формування нової еклезіальної доктрини – універсальної унії, а по суті – утопії, адже втілити її в життя було неможливо, оскільки у православному світі стрімко зростали впливи Московської патріархії з її відвертими релігійно-експансіоністськими амбіціями, а Константинопольська патріархія стала цілковито залежати від політичних планів Османської імперії.

У підрозділі 2.3 *«Суспільно-релігійний контекст формування нової еклезіальної реальності»*, опираючись на значний корпус джерел та найновіших історіографічних матеріалів, обґрунтовано, що у тодішньому українському соціумі зростали запити на формування модерної парадигми цивілізаційного поступу, що обов'язково позначилося і на процесі формування модерної ідентичності київського християнства, принаймні як духовного чинника, який забезпечив би реалізацію стратегії нових, відповідних часові, політико-ідеологічних векторів етнодержавного самовизначення Руси-України. Встановлено, що їх кристалізація проходила у доволі бурхливий спосіб, шляхом імплементації в українське православ'я досягнень реформаційного протестантизму і контрреформаційного католицизму. Вплив останнього переважав не стільки своїм ідейно-духовним потенціалом, скільки тим, що користувався політичною підтримкою Речі Посполитої та Риму.

Важливою компонентою цього розділу є методологічна модель аналізу генези та наслідків Берестейської унії, в основу якої покладено концепцію про церковну унію 1596 р. як нестабілізуючий фактор і катализатор церковно-релігійного життя Київської митрополії наприкінці XVI – початку XVII століть, хоча базувалася ця унія у своїй еклезіальній суті на досягненнях Ферраро-Флорентійського собору.

У третьому розділі *«Українське православ'я у дилемі стратегічного вибору між «польським сарматизмом» і «московським месіанізмом»* розкрито сутність та особливості церковно-юрисдикційних трансформацій у поберестейський період і доведено, що церковно-релігійна політика уряду Речі Посполитої зумовила суттєві соціально-політичні і конфесійні зміни, наслідком яких стала неминуча загроза знищення православ'я на тих землях, що сьогодні виступають опорою Української держави. Нехтування релігійними правами православних, особливо за часів правління Сигізмунда III, збудило у свідомості вірних православної церкви потребу в активізації процесу з відновлення власної ієрархії та боротьби за офіційне її визнання. Ця боротьба мала різні форми: від

церковно-релігійної полеміки до збройних повстань.

У *підрозділі 3.1 «Роль позаієрархічних структур у збереженні православної церковної ідентичності в умовах утвердження унії»* особливе місце серед дослідницьких пошуків відведено церковним братствам як тодішнім позаієрархічним структурам, які, попри всі недоліки їх діяльності, у тих умовах вели найбільш яскраво виражену і послідовну полемічну й ідеологічну боротьбу за ідентичність київського християнства. Досліджуючи феномен боротьби «світського елементу» за права православних, автор виявляє інваріантність та мінливість позицій і підходів світських учасників релігійстворчого процесу. Встановлено, що козацтво не змагалось за винятковий вплив на внутрішньоцерковне життя, натомість рішуче виступало за відродження українського православ'я, а головне – за збереження давніх привілеїв Київської митрополії. Проте роль козащини у легалізації православної ієрархії 1632 – 1633 рр. не була такою дієвою, як під час її відновлення в 1620 р.

У *підрозділі 3.2 «Відновлення та специфіка функціонування православної ієрархії у дихотомії польсько-московського протистояння»* аналізується перший поворотний момент у відновленні київського православ'я як повноцінної еклезіальної та суспільної реальності. Доведено, що відновлення православної церковної ієрархії, з одного боку, викликало гостру реакцію польського уряду та католицьких кіл Речі Посполитої, а, з іншого, під тиском політичних обставин польсько-католицьким сферам не вдавалося загальмувати процес відродження церковно-релігійного життя православних українців. Цьому винятково сприяло обрання наступником польського короля Сигізмунда III його сина Владислава IV, початок урядування якого був ознаменований підписанням історичного документа, що увійшов в історіографію під назвою «Статті замирення народу руського» (1632 р.). Водночас наголошується, що легалізація православної ієрархії створила для православної частини Київської митрополії усі можливості для повернення у власне суспільно-релігійне лоно, з якого вона була витіснена Берестейською унією, коли більша частина її єпископату перейшла на унію з Римом. А з тим православне духовенство знову стало помітним елементом у духовно-культурному і національному житті українського народу.

У *підрозділі 3.3 «Легалізація православної ієрархії й відродження церковно-релігійного життя православної Київської митрополії»* аналізуються діяльність митрополита Петра Могили перших років його правління, спрямована на утвердження київського православ'я в правовому та суспільному полі Речі Посполитої, світового православ'я та християнства загалом. Відзначено, що з обранням архімандрита Києво-Печерського Петра Могили митрополитом Київським розпочалося справжнє відновлення єдиної системи адміністративного управління Українською Церквою, а також пошук ефективного механізму мінімізації міжконфесійного протистояння, що у підсумку мало б привести до досягнення міжцерковної єдності. Водночас до мінімуму було зведено і вплив позаієрархічних структур на внутрішньоцерковне життя православної частини Київської митрополії. Через це занепад діяльності

церковних братств, як і їх подальшу ліквідацію, було б правомірно розглядати крізь призму зацікавленості церковної ієрархії та світської влади, які вбачали в їхній діяльності причини церковно-релігійного безладу. Остаточний же занепад братського руху припадає на другу половину XVII ст. Простежуючи динаміку релігієзнавчого дискурсу та досліджуючи історичні свідчення з означеної вище проблематики, дисертант встановив, що початок якісно нових змін у церковно-адміністративних і духовно-культурних перетвореннях православної Київської митрополії безпосередньо пов'язаний із реформаторською діяльністю святителя Петра Могили, завдяки якому Київська православна митрополія не лише поступово виходила з ізоляції, а й відновлювала свій колишній статус і духовно-просвітницький потенціал. Особлива заслуга архіпастиря полягає в тому, що він перетворив Київ на богословсько-освітній центр, унікальний для всього тодішнього православного світу.

У четвертому розділі «Золота доба» Київської митрополії: конфесійне та суспільно-ідеологічне підґрунтя» акцентовано увагу на тих соціально-релігійних і політичних чинниках, які призвели до: 1) появи ідеї «універсальної унії» та спроби проголошення Київського патріархату на тлі поширення москвоцентричних настроїв у середовищі православних; 2) зростання ідейно-просвітницької ролі православної Київської митрополії та її внутрішнє реформування Петром Могилою; 3) українсько-московського зближення і нівеляції духовної влади Київського митрополита за гетьманства Богдана Хмельницького.

У підрозділі 4.1 «Ідея універсальної унії і спроба проголошення Київського патріархату на тлі поширення москвоцентричних настроїв у середовищі православних» аналізуються проекти Петра Могили, які він прагнув реалізувати разом із митрополитом Вельямином Рутським і архієпископом Мелетієм Смотрицьким. Ідея універсальної унії виникла у зв'язку із спробами подолати обмеженості Берестейської унії, досягти єдності київського християнства на основі розвитку принципів об'єднання православ'я і католицизму, запропонованих Ферраро-Флорентійським собором. У цьому проекті яскраво виражений його універсалізм і здатність бути відкритим до західного християнства. Ідея універсальної унії переросла в історично та логічного наступний проект Київського патріархату, який би лише формально був визнаний Римом при його конституюванні, а надалі зберігав повну самостійність та став би одним із світових центрів християнства, альтернативним щодо Москви. На шляху киевоцентричного усамостійнення та протоекуменізму постали дві перешкоди, перша з яких непоправна – передчасна смерть першосвятителя Української Православної Церкви, а друга – обструкціоністська позиція Риму (як і самих православних вірних), яка в той історичний момент виявилася не на рівні вимог часу. Проекти Петра Могили, хоч і не були здійсненні, сприяли утвердженню ідеї універсалізму та самостійності київського християнства як типологічного відмінного від московського та грецького видів православ'я.

У підрозділі 4.2 «Зростання ідейно-просвітницької ролі православної Київської митрополії та її внутрішнє реформування Петром Могилою»

здійснено системний аналіз основних форм реформаторської діяльності Могили та його учнів. Доведено, що Петро Могила заклав основи орієнтирів духовно-культурного розвитку українського народу аж до сьогодні. З часу митрополита Петра Могили починається процес чіткої, хоча й нетривалої в часі, конфесіалізації церковно-релігійного життя православних у Речі Посполитій, а також формування якісно нової системи цінностей, джерелом якої стали кращі зразки західноєвропейської (переважно католицької) церковно-релігійної традиції та світоглядної думки. Поруч з удосконаленням церковної освіти, вивірненням догматики й обрядовості, Петро Могила зумів зміцнити цілісність церковної організації українського православ'я, а головне – забезпечив їй статус суб'єкта церковно-релігійних і духовно-культурних процесів не лише локального, а й загальнохристиянського рівня. Це дало позитивні результати і, зокрема, сприяло тому, що західно-культурні впливи у середовищі православних почали зміцнюватися настільки, що стали визначати характер, спосіб мислення та поведінку тогочасної суспільної еліти. Ще однією важливою складовою його церковно-політичної діяльності було суттєве приглушення ідеї «московцентризму», котру культивували православні політичні ісихати митрополити Іов Борецький та Ісаїя Копинський. Для нейтралізації останнього Петро Могила залучив духовно-просвітницькі здобутки Католицької Церкви потридентського періоду та епохи Контрреформації. Закладені ним спільно із духовенством, інтелектуально обдарованим чернецтвом, професорами Києво-Могилянського колегіуму (академії) та національно свідомою шляхтою підвалини духовно-культурного відродження, що припадає на 30 – 40-ві рр. XVII ст., переросли у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. у моноліт високої української духовності і стали запорукою поступу української нації.

У підрозділі 4.3 «Українсько-московське зближення і нівеляція духовної влади Київського митрополита за гетьманства Богдана Хмельницького» витлумачено провідні пріоритети церковно-релігійної політики гетьмана Б. Хмельницького й висвітлено основні причини та наслідки українсько-московського зближення у середині XVII ст., що ознаменувало остаточне поглиблення кризи модерного ківського християнства. Узагальнивши історико-філософський дискурс навколо постаті Б. Хмельницького, політична та дипломатична діяльність якого, попри всі його заслуги, призвела до українсько-московського зближення і нівеляції духовної влади Київського митрополита, дисертант обґрунтував твердження про безпосередність наслідку московського підданства, на яке штовхнув український народ Б. Хмельницький, що було не лише його відторгненням на століття від Європи, а й внесення дисбалансу у розвиток геополітичних процесів і розстановку сил на континенті. Доведено, що від політичного курсу і стратегічного вибору гетьмана Хмельницького постраждали всі, крім Московії, чії позиції за рахунок етнічних земель Руси-України істотно зміцнилися. З'ясування політичних і дипломатичних перипетій довкола політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення українського народу середини XVII ст. дало дисертанту підстави обґрунтувати тезу, що фактично саме тоді виникли

передумови перетворення відсталого духовно, культурно й інтелектуально Московського царства на одну зі світових імперій.

У п'ятому розділі «Українське Православ'я між «політичним» і «церковним Переяславом» розглянуто особливості тридцятилітнього процесу політичної екілібрації українських національно-політичних еліт і церковного проводу між Москвою й Варшавою та висвітлено вплив попереяславського синдрому на трансформативність церковно-юрисдикційної орієнтації православної Київської митрополії, що в підсумку призвела до зміни її канонічного підпорядкування, а відтак і до унійного відруху на Правобережній Україні, що став своєрідним виявом протидії московському релігійно-політичному експансіонізму.

У підрозділі 5.1 «Постпереяславський синдром і його вплив на трансформацію орієнтаційної стратегії православної Київської митрополії» доведено, що після «політичного Переяслава» 1654 р. московський царат розпочав форсування процесу з підготовки «церковного Переяслава» – інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії. Однак досягнути цього було нелегко, оскільки в результаті Переяславських домовленостей до Московії відходила далеко не вся територія сучасної України. Більшість епархій Київської митрополії все ще залишилася в межах Речі Посполитої. На території Московської держави опинилися лише Київська митрополітична кафедра та Чернігівська епархія. Проте й ті, попри окремі діяння єпископа Чернігівського Лазаря Барановича, не погоджувалися, щоб їх було виведено з-під юрисдикції Константинополя. Встановлено, що проти московського підданства виступав і митрополит Київський Діонісій, який успадкував митрополітичну кафедру після Сильвестра Косова. Не вдалося Москві зреалізувати свої релігійно-експансіоністські плани щодо Київської митрополії навіть тоді, коли гетьманування перейшло до рук промосковськи зорієнтованих І. Брюховецького та Д. Многогрішного. Дисертант стверджує, що велика заслуга у цій справі належить гетьману Петру Дорошенку та митрополиту Київському Йосипу Нелюбовичу-Тукальському, які бачили перспективи утвердження Української державності та розвитку національної церковності в політичній структурі Речі Посполитої.

Фокусуючи дослідницьку увагу на інкорпораційній програмі московського уряду, автор встановив, що перший вагомий крок на шляху приєднання Київської митрополії до складу Московського патріархату було зроблено з приходом до влади гетьмана І. Самойловича, який звернувся в 1683 р. до Московського патріарха Йоакима з проханням висвятити в архімандрити Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського на місце Інокентія Гізеля. Патріарх пішов на грубе порушення церковних канонів і вилучив Києво-Печерську лавру, що мала ставропігійний статус, з юрисдикції Константинополя. З цього моменту гетьман почав планомірний процес інкорпорації Київської митрополії до Московської Церкви, попередньо узгодивши з московським першоієрархом умови заміщення митрополітичної вакансії в Українській Православній Церкві.

У підрозділі 5.2 «Зміна юрисдикційного статусу києво-руського

православ'я у взаємозв'язку з дипломатичними контактами Московії та Османської імперії» проаналізовано перебіг подій, безпосередньо пов'язаних з актом передачі Київської митрополії Московській патріархії. У зв'язку з розгортанням процесу з приєднання Київської митрополії до московських патріархальних структур, а отже, й для легітимізації цього акту (хай і заднім числом), московський царат спорядив «московсько-українське» посольство до Константинополя для довершення справи з перепідпорядкування Київської митрополії. Після тривалих переговорів в Адріанополі, що супроводжувалися політичними маніпуляціями, шантажем і підкупом, було ухвалено рішення про передачу Української Церкви Московській патріархії. Акт згоди Константинопольського патріархату на передачу Київської митрополії пояснюється тиском Турецької держави, яка хотіла відтермінувати виступ Московії у війні проти Туреччини, яку вже вела австрійсько-польська коаліція. Дійсно, порівняно із геополітичними подіями усі факти підкупів є другорядними. Встановлено та складено основний перелік документальних свідчень, які підтверджують зміни канонічної юрисдикції Київської митрополії: грамоти Єрусалимського патріарха Досифея, адресовані православним Речі Посполитої та гетьману І. Самойловичу, в яких він закликав їх почитати Гедеона Святополка-Четвертинського законним Київським митрополитом, а гетьмана – сприяти Гедеону в церковному керівництві. Іншим актом такої ж ваги можна вважати соборну грамоту (Томос), яку підписав Константинопольський патріарх Діонісій та інші очільники помісних церков православного Сходу. До цього ж ряду історичних документів належать і червеві грамоти патріарха Діонісія, видані додатково гетьману І. Самойловичу та всім вірним Київської митрополії, в яких висловлені запевнення про згоду поступитися Київською митрополією на користь Московської патріархії та наказ про подальше здійснення свячення новообраних митрополитів у Москві. З'ясовано наслідки інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії та обґрунтовано їх негативний, а подеколи і трагічний вплив на історичний розвиток не лише київського християнства, а й українського народу загалом. Доведено, що відтоді почався стрімкий процес втрати його автономності й індивідуальних рис, а для Київської митрополії – власного автономного статусу, адже московсько-стамбульська церковно-політична акція 1685 – 1686 рр. відкрила Москві дорогу до релігійно-політичної експансії у Центрально-Східній Європі загалом і до нищення української національно-культурної ідентичності зокрема.

У *підрозділі 5.3 «Унійний рух на Правобережній Україні як вияв протидії московському релігійно-політичному експансіонізму»* досліджено перехід більшості епархій Київської митрополії до греко-католицизму після її інкорпорації у Московський патріархат. Цей унійний рух мав місце на Правобережній Україні, що, згідно із договором про «Вічний мир», залишалася в структурі Речі Посполитої. Вірні православ'ю Перемиська, Львівська та Луцька епархії перейшли на унію з Римом. Доведено, що запровадження унії на усій Правобережній Україні – це закономірне явище, яка зумовлене важливими життєвими реаліями і може пояснюватися передусім тими суспільно-

політичними трансформаціями, що їх зумовила боротьба Речі Посполитої і московсько-російської імперії за гегемонію на етнічних землях Руси-України у другій половині XVII століття. Утвердження на Правобережній Україні греко-католицизму стало надійною перепорою на шляху релігійної експансії як з боку католицької Речі Посполитої, так і з боку православної Московії. На основі аналізу найприкметніших особливостей церковно-юрисдикційних трансформацій останньої чверті XVII ст. дисертант виокремив та витлумачив найголовніші причини, що спонукали єпископів Правобережної України до переходу на унію. До них належать: 1) приятельські стосунки духовних владик з Яном Собеським, які щиро бажали допомогти королю в реалізації його релігійної політики, що впливала із стратегічних інтересів державного масштабу, а той, у свою чергу, будучи родом із Галичини, не міг дозволити собі, щоб його піддані не були долучені до загальноцивілізаційних надбань, котрими володіла католицька Річ Посполита як могутня тоді європейська держава; 2) невдоволення правобережних православних єпископів діями Московського патріархату, який проігнорував прохання піднести Львівську єпископію до рівня митрополії, а також послаблення ролі церковних братств у церковно-релігійному житті та стрімке окатоличення православних у поберестейській період; 3) інкорпорація православної частини Київської митрополії до складу Московського патріархату та втрата Києвом свого провідного становища як православного центру; 4) поразка гетьманської України, внаслідок чого послабився вплив Війська Запорозького як основного захисника православ'я і поділ України-Руси між Московією та Річчю Посполитою на Лівобережну і Правобережну. У такий спосіб перехід православних єпархій Правобережної України, які у поберестейській період майже століття залишалися в юрисдикції Константинопольського патріархату, на унію з Римом засвідчив остаточний розрив із ним та ознаменував завершальний етап тривалих церковно-релігійних пошуків єпископату Київської митрополії, що увінчалися остаточним утвердженням в Україні Католицької Церкви східного обряду, – Церкви, яка відіграла та відіграє і в наш час важливу роль у процесі національного духовно-культурного поступу українського народу.

ВИСНОВКИ

У представлений дисертаційній роботі здійснено комплексне дослідження церковно-юрисдикційних трансформацій і формування модерної ідентичності київського християнства в контексті політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення Руси-України в XVI – XVII століттях.

Відповідно до поставленої мети та завдань дослідження, зроблено основні висновки і виділено найважливіші результати роботи:

1. Дилема юрисдикційних трансформацій для Київської митрополії постала одночасно із ранньомодерними тенденціями у тогочасній Європі, оскільки українське суспільство як у добу Середньовіччя, так і в епохи Відродження та Нового часу не стояло на маргінесах процесів, що визначали дух цих епох. Відтак, з одного боку, закладалися основи для його інтеграції у загальноцивілізаційний процес і спільний європейський духовно-культурний простір, що, як відомо, був представлений двома векторно зорієнтованими

культуротрансляючими модусами: контрреформаційним католицизмом і реформаційним протестантизмом; а з іншого боку, готувався ґрунт для філософського обґрунтування етноментальних відмінностей українського народу заради збереження вірності традиції. Особливість ситуації полягала в тому, що Русь-Україна, на відміну від більшості етнонаціональних утворень Центрально-Східної Європи, утверджувалася на засадах християнського універсалізму, а завдяки митрополитам Київським Іларіону та Клименту (Смолятичу) ще й з чітко означеними тенденціями до схрещення надбань західної та східної еклезіальних традицій, до відкритості й діалогу з обома культурно-цивілізаційними «світами» – католицьким та православним і, водночас, автокефальності, чому сприяла державна політика Києво-руських князів і, зокрема, Ярослава Мудрого.

2. В епоху раннього модерну проблема юрисдикційного самовизначення постала особливо гостро, оскільки Константинопольській патріархії (як Церкві-матері щодо Київської митрополії як Церкви-дочки) у тогочасних релігійно-політичних перетвореннях було відведено роль пасивного спостерігача. На тлі ренесансних пофлорентійських, реформаційних і контрреформаційних викликів у взаємовідносинах між Києвом і Константинополем поступово нагромаджувалася та критична маса негативу, яка у підсумку призвела до повного розриву із Константинопольською Церквою, унії з Апостольським Престолом в Римі і потурання Константинопольською патріархією православної частини Київської митрополії на користь Москви. Цей концепт ми підтверджуємо низкою промовистих фактів, головними серед яких є такі: надання переваги Москві над Галицькою митрополією ще в XIV ст.; відверте потурання на користь Московії у боротьбі за церковну спадщину з Литовсько-Руським (Великим Литовським) князівством; створення імперсько-релігійної політичної термінології константинопольськими канцеляристами, згідно з якою історично питома Русь-Україна ставала „Малою Росією”; засудження константинопольським патріархом акту наставлення митрополита Київського Григорія Цамблака, обраного єпископами української та білоруської пастви (Київської митрополії) в межах Литовсько-Руської держави (1415 р.); піднесення до рівня патріархату самочинно проголошеної Московської митрополії (1589 р.). Водночас йдеться не лише про наслідки суспільно-релігійних трансформацій, що відбувалися в середині самого українського соціуму, а й про ті процеси, що сколихнули мало не всю Центральну та Центрально-Східну Європу, ключову роль у яких відігравав релігійний чинник і, зокрема, поява протестантського руху та боротьба Католицької Церкви з новим соціально-релігійним явищем, а відтак і контрреформаційний рух, розпочатий Римською курією після Тридентського собору (1545–1563 рр.) з його суспільно-політичним і церковно-релігійним резонансом у Речі Посполитій. Все це значною мірою позначилося на історичній долі Київської митрополії, яка, незважаючи на різновекторну зорієнтованість кіл власної духовної еліти, залишалася чи не єдиним середовищем, де визрівала конфесійна та національна самосвідомість в її перехідних від середньовічних до ранньомодерних формах.

3. Берестейська унія стала не лише каталізатором радикальних

трансформацій церковно-релігійного життя Київської митрополії наприкінці XVI – початку XVII століть, а й дестабілізуючим суспільно-політичним фактором, хоча значною мірою вона була відображенням загальнохристиянської тенденції і духовного пориву вірян. Між тим, її підготовка, ратифікація та втілення в життя супроводжувалися складними і суперечливими процесами, адже православні відмовлялися сприйняти таку еклезіальну модель церковної єдності, за якої визнавалася юрисдикція і духовний авторитет Римського Папи. Церковно-полемічний дискурс між прихильниками та противниками унії сприяв конституюванню додаткових пам'яток – джерел національного походження – модерного релігійно-богословського, навіть світоглядного, осмислення віроповчальних засад християнства і Церкви Христової загалом. Одним із наслідків піднесення унійної доктрини та ратифікації церковної унії на Берестейському соборі 1596 р. стала підготовка етноментального ґрунту не стільки українського релігійного середовища, скільки її духовного проводу та національних політичних еліт (за винятком незначного кола осіб, які перебували під впливом князя К. Острозького) до зустрічі трьох еклезіальних традицій – католицької, православної і греко-католицької, а отже, й трьох окремих конфесій – латинської, православної та власне унійної. Попри свою основну ідею – рівноправне об'єднання церков, збереження православних обрядів, національної мови за богослужінням, зрівняння у соціальних правах католиків і православних – Берестейський унійний собор мав як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, внаслідок унії частина Київської митрополії канонічно підпорядковувалася могутньому і авторитетному Риму, відкривши шлях до цивілізованої Європи, а з другого – призвела до розколу української пастви. Проте найважливішим досягненням цього собору стало те, що було сформовано нову еклезіальну реальність, яка рятувала київське християнство від окатоличення та ополячення, а водночас і від повної русифікації.

4. У поберестейський період уряд Речі Посполитої суттєво скорегував ключові пріоритети своєї церковно-релігійної політики, що у підсумку призвело до суттєвих соціально-політичних і конфесійних змін. Їх наслідком стала неминуча загроза знищення православ'я на тих землях, що сьогодні виступають опорою Української держави. Нехтування релігійними правами православних, особливо за часів правління Сигізмунда III, збудило у свідомості православних вірних потребу активізації процесу з відновлення православної ієрархії та боротьби за офіційне її визнання. Ця боротьба мала різні форми: від церковно-релігійної полеміки аж до збройних повстань, головну роль у якій відіграли церковні братства та козаки як впливові позаієрархічні структури з широкими повноваженнями, аж до церковного судочинства. На відміну від церковних братств, козацтво не змагалось за внятковий вплив на внутрішнє життя у Київській митрополії, а лише рішуче виступало за відродження його автентичних джерел та збереження давніх привілеїв Київської митрополії. Тридцять років XVII ст. виявилися переломним етапом у житті православної частини Київської митрополії. З обранням Петра Могили митрополитом Київським і Галицьким і всієї Русі розпочалося справжнє відновлення єдиної

системи адміністративного управління Українською Православною Церквою, а також пошук ефективного механізму мінімізації міжконфесійного протистояння, що мало на меті привести до досягнення міжцерковної єдності. Митрополит Петро Могила спробував підвести до логічного завершення ідею «універсальної унії» та проголосити Київський патріархат, але статися цьому, попри значні зусилля, не судилося й до сьогодні. Проте особлива його заслуга полягає в тому, що він своїм архіпастирським служінням заклав надійний фундамент для духовно-культурного розвитку українського народу.

На час митрополита Петра Могили припадає активна фаза конфесіалізації церковно-релігійного життя українського народу і формування модерної системи цінностей, джерелом якої стали кращі зразки західноєвропейської (католицької) церковно-релігійної традиції та світоглядної думки, вдало імплементовані святителем Української Православної Церкви. Очевидно, що його стратегічні задуми, націлені на подолання кризових явищ у церковно-релігійному та духовно-просвітницькому житті православних вірних, не були вузько церковні. Закладені ним підвалини духовно-культурного відродження, що спостерігаємо у 30 – 40-х рр. XVII ст., переросли у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. у моноліт високої української духовності, ставши міцною запорукою історичного розвитку української нації.

5. Переломним періодом у житті Київської митрополії виявилися роки гетьманства Богдана Хмельницького. Його політика і дипломатія була суперечливою та мала неоднозначні наслідки для українського національно-державного і церковно-релігійного розвитку. Переймаючись справою утвердження Української Козацької держави як юридично законної автономії і суб'єкта міжнародних відносин, він створив умови для нівелляції духовної влади Київського митрополита як глави найбільшої православної спільноти у християнському світі шляхом українсько-московського зближення та солідаризації зі східними церковними юрисдикціями, які перебували в орбіті політичних інтересів Османської імперії та Московії. Після смерті Б. Хмельницького замість автоматизації та утвердження української державності, знову розпочалися лавірування між Варшавою і Московією, котрі у підсумку завершилися на користь останньої. Московський царат, встановивши свій ідеологічний диктат і політичну адміністрацію на Лівобережній Україні, розпочав глибокі планомірні процеси її колонізації аж до остаточної ліквідації у першій третині XVIII ст., в яких так само ключову роль відіграв релігійний фактор – інкорпорація Київської митрополії до складу Московської патріархії.

6. Приєднання Київської митрополії до складу Московської патріархії – акт політично вмотивований, зреалізований із грубими порушеннями канонічного та звичаєвого церковного права й під тиском державного чинника проти волі духовного проводу Української Церкви. Його головним негативним наслідком став московсько-російський церковно-політичний колоніалізм на українських землях, що бере свій початок не з «церковного Переяслава» 1686 р., а задовго до нього, тобто з «політичного Переяслава» 1654 року.

7. Перепідпорядкувавши собі Київську митрополію, московський царат виключив її з факторів українського націє- і державотворчого процесу та

перетворив православ'я в Україні у політикоцерковне утворення та засіб колонізації, що на століття позбавило можливості український народ плекати власну національну церковність та розвивати свою релігійно-культурну ідентичність.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії:

1. Шкрібляк М. В. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси : [моногр.] / М. В. Шкрібляк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 424 с.
2. Шкрібляк М. В. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси : [моногр.]. – 2-ге вид., доп. – / М. В. Шкрібляк. – Чернівці : Наші книги, 2015. – 400 с.
3. Шкрібляк М. В. Православно-католицький діалог другої половини XVI – першої половини XVII століть: постаті та провідні тенденції / М. В. Шкрібляк // Актуальні питання релігієзнавчої та богословської думки : Колект. монографія [за ред. В. О. Балуха]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – С. 143 – 157.
4. Шкрібляк М. В. Уніатизм і проблеми унійності в епоху Середньовіччя / М. В. Шкрібляк // Феномен релігії у творах античних і середньовічних мислителів : Колект. монографія [за ред. В. О. Балуха]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 282 – 303.
5. Шкрібляк М. В. Митрополит Петро Могила і провідні тенденції «золотої доби» Київської митрополії: церковно-релігійний та національно-культурний контексти / М. В. Шкрібляк // Філософсько-богословська спадщина мислителів XVII – XIX століть : Колект. монографія [за наук. ред. член.-кор. НАПН України В. О. Балуха]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – С. 166 – 185.

Статті в українських та зарубіжних фахових виданнях:

1. Шкрібляк М. В. Ідейно-еклезіологічні пріоритети Церкви в сучасній Україні: декларації та реалії / М. В. Шкрібляк // Релігія та Соціум. Часопис. – Чернівці : Рута, 2008. – № 1. – С. 132 – 137.
2. Шкрібляк М. В. Історичні свідчення ролі та місця духовенства та мирян Львівської єпархії в унійних колізіях кінця XVI – початку XVIII ст. / М. В. Шкрібляк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – № 17 (30). – С. 89 – 97.
3. Шкрібляк М. В. Реконструкція оцінок уній та уніатизму в працях митрополита Іларіона (Огієнка) / М. В. Шкрібляк // Релігія та Соціум. Часопис. – Чернівці : Рута, 2008. – № 2. – С. 28 – 33.
4. Шкрібляк М. В. Українська Церква (Київська митрополія) і церковно-релігійна політика гетьмана Івана Самойловича / М. В. Шкрібляк //

Українське релігієзнавство (Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України). – К., 2011. – № 59. – С. 83 – 95.

5. Шкрібляк М. В. Роль і місце «світського елемента» у збереженні церковно-релігійного життя православних в постберестейський період / М. В. Шкрібляк // Релігія та Соціум. Часопис. – Чернівці : Рута, 2011. – № 1 (5). – С. 87 – 95.

6. Шкрібляк М. В. Відновлення та специфіка функціонування православної ієрархії у 20-ті – 30-ті рр. XVII ст. / М. В. Шкрібляк // Українське релігієзнавство (Бюлетень Української Асоціації Релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України). – К., 2011. – № 60. – С. 98 – 106.

7. Shkribliak M. V. Therecovery, specifics, functioning, andlegalizationoftheorthodoxhierarchyduringthe 1620s – 1630s. / M. V. Shkribliak // Релігія та Соціум. Часопис. – Чернівці : Рута, 2011. – № 2 (6). – С. 43 – 50.

8. Shkribliak M. V. The consequences of Union of Brest and next Outlooks of ecclesiastic and religious life of the orthodox in post-brest period / M. V. Shkribliak // РелігіятаСоціум. Часопис. – Чернівці:Рута, 2011. – № 1 (7). – С. 43 – 49.

9. Shkribliak M. V. Status of orthodoxy in right-bank Ukraine in post-brest period and factors that caused a conclusion of the union between eparchies of western Ukraine and Rome / M. V. Shkribliak // РелігіятаСоціум. Часопис. – Чернівці : Рута, 2012. – № 2 (8). – С. 62 – 68.

10. Шкрібляк М. В. Становище Українського Православ'я у постберестейський період: історіософські та ідейно-еклезіологічні рефлексії / М. В. Шкрібляк // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Випуск 621–622. Філософія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 121 – 130.

11. Шкрібляк М. В. П'ята колона в Україні: наслідки інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії / М. В. Шкрібляк // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Випуск 638–639. Філософія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 133 – 139.

12. Шкрібляк М. В. Юрисдикційні трансформації в Київській митрополії і проблеми національно-релігійної ідентифікації українського народу в другій половині XVI – на початку XVII ст. / М. В. Шкрібляк // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Рута, 2013. – № 3–4 (11–12). – С. 31 – 42.

13. Шкрібляк М. В. «Золота доба» Київської митрополії і провідні тенденції конфесіалізації українського церковно-релігійного середовища у першій пол. XVII століття. / М. В. Шкрібляк // Українське релігієзнавство (Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України). – К., 2013. – № 66. – С. 143 – 157.

14. Шкрібляк М. В. Український національно-релігійний контекст православно-католицького діалогу епохи пізнього Середньовіччя/М. В. Шкрібляк

// Мандрівець. – Тернопіль : Видання Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія», 2013. – № 4 (106). – С. 22 – 26.

15. Шкрібляк М. В. Творча спадщина Мелетія Смотрицького та її роль у розвитку сучасного європейського релігійно-богословського дискурсу / М. В. Шкрібляк // Науковий вісник Чернівецького університету : 36. наук. праць. Вип. 665-666. Філософія. – Чернівці : Рута, 2013. – С. 295 – 300.

16. Шкрібляк М. В. Поширення унійної доктрини в Руській Православній Церкві у ранньомодерний період: причини та наслідки дискурсу / М. В. Шкрібляк // Науковий Вісник Чернівецького університету : 36. наук. праць. Вип. 665-666. Філософія. – Чернівці : Рута, 2013. – С. 161 – 171.

17. Шкрібляк М. В. Православно-католицький діалог кінця XVI – XVII століть: постаті та провідні тенденції / М. В. Шкрібляк // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Рута, 2013. – № 1 (9). – С. 55 – 65.

18. Шкрібляк М. В. «Церковний Переяслав» 1686 року як політико-ідеологічна стратегія розширення Московського патріархату / М. В. Шкрібляк // АУСПІЦІЯ: міжнародне чесько-українське науково-теоретичне видання. – Прага, 2013. – №3 – С. 116 – 121.

19. Shkribliak M. V. Hetman Bohdan Khmelnytsky's priorities of foreign policy and the Ukrainian Church in the first half of 17th century / M. V. Shkribliak // SCIENTIFIC LETTERS OF ACADEMIC SOCIETY OF MICHAL BALUDANSKY. – Кошице, 2013. – №1. – P. 94 – 99.

20. Shkribliak M. V. The role and place of the «Secular Element» in the process of preserving the Ecclesiastic and Religious life of Orthodox believers in the Post-Brest period / M. V. Shkribliak // Annals of «Stefan cel Mare»: Philosophy, Social and Human Disciplines Series – Suceava : «Stefan cel Mare», 2013 – P. 123 – 140.

21. Shkribliak M. V. Incorporation of Ukrainian church (Kyiv metropolitanate) religious and political project on 2 Actions (1st Action) / M. V. Shkribliak // Идеи. Философское списание. Международномногоезично специально научное издание. – Брой 1 (3). – Година II, 2014, Април. – С.132 – 141.

22. Шкрібляк М. В. Формування ренесансного світогляду українців в умовах бездержавності та піднесення ідей «польського сарматизму» / М. В. Шкрібляк // Мандрівець. Тернопіль : Видання Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія», 2014. – № 3 (111). – С. 71 – 74.

23. Shkribliak M. V. Inkorporacja Metropolii Kijowskiej do Patriarchatu Moskiewskiego / M. V. Shkribliak // Procesy zmian globalizacyjnych w regionach. – Rzeszow, 2014. – S. 68 – 85.

24. Shkribliak M. V. Incorporation of Ukrainian church (Kyiv Metropolitanate) religious and political project on 2 Actions (2nd Action) / M. V. Shkribliak // Идеи. Философское списание. – Международно многоезично специально научное издание. – Брой 2 (4). – Година II, 2014, Декември. – С. 66 – 70.

25. Шкрібляк М. В. Вплив європейського потридентського гуманізму на формування ренесансного світогляду українців / М. В. Шкрібляк // Українське релігієзнавство (Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і

Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України). – К., 2015. – № 73. – С. 101 – 109.

26. Шкрібляк М. В. Конфесіалізація церковно-релігійного життя українського народу в період раннього модерну та роль державного чинника в його толерантизації / М. В. Шкрібляк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – Вип. 34 (47). Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – С. 111 – 122.

Опубліковані праці, надруковані у фахових виданнях не за спеціальністю:

27. Шкрібляк М. В. Боротьба за легалізацію православної ієрархії Київської митрополії в 30-х роках XVII століття / М. В. Шкрібляк // Волинські історичні записки : Збірник наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2011. – Т. 7. – С. 20 – 27.

28. Шкрібляк М. В. Братський рух та його роль у суспільно-релігійному житті православних за умов бездержавності / М. В. Шкрібляк // Часопис української історії. – Київ, 2011. – № 21. – С. 7 – 10.

29. Шкрібляк М. В. Зовнішньополітичні пріоритети гетьмана Богдана Хмельницького і Українська Церква у першій половині XVII ст. / М. В. Шкрібляк // Наукові записки. Серія „Історичне релігієзнавство”. Вип. 6. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – С. 310 – 325.

30. Шкрібляк М. В. Запровадження унії на Правобережній Україні: досвід Львівської та Перемиської єпархій / М. В. Шкрібляк // Наукові записки. Серія „Історичне релігієзнавство”. Вип. 7. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – С. 121 – 130.

31. Шкрібляк М. В. Московсько-Константинопольська церковна дипломатія та інкорпорація Київської митрополії до складу Московської патріархії 1686 р. / М. В. Шкрібляк // Сумська старовина. Всеукраїнський науковий історичний журнал. – Суми : Видання Сумського державного університету та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, 2013. – № XL. – С. 5 – 21.

32. Шкрібляк М. В. Київський елекційний собор 1685 р. і обрання першого «московського» митрополита Київського і Галицького, і всієї Руси / М. В. Шкрібляк // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : Збірник наукових праць. – Чернівці : Прут, 2013. – Том 1 (35). – С. 113 – 130.

Публікації в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій:

33. Шкрібляк М. В. Унія та уніятизм: український вимір / М. В. Шкрібляк // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. I: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / За загальною ред. д. філос. н. А. Колодного (гол. ред.), д. іст. н. О. Ресента, д. філос. н.

П. Яроцького, д. філос. н. Л. Филипович, д. філос. н. С. Кияка. – Ів.-Франківськ – К., 2008. – С. 346 – 355.

34. Шкрібляк М. В. Становище західноукраїнських православних епархій у постберестейський період і фактори зміни їхнього канонічного статусу / М. В. Шкрібляк // Богословський вісник : збірник наук. праць. – Чернівці : Рута, 2008. – № 1. – С. 241 – 252.

35. Шкрібляк М. В. Запровадження унії на Правобережній Україні / М. В. Шкрібляк // Богословський вісник : збірник наук. праць. – Чернівці : Рута, 2009. – № 2. – С. 160 – 176.

36. Шкрібляк М. В. Історіографія унійної проблематики: провідні тенденції та підходи / М. В. Шкрібляк // Богословський вісник : збірник наук. праць. – Чернівці : Рута, 2010. – № 3. – С. 255 – 279.

37. Шкрібляк М. В. Інкorporація Української Церкви (Київської митрополії): релігійно-політичний проект на дві дії (Дія I) / М. В. Шкрібляк // Богословський вісник : збірник наук. праць. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т., 2011. – № 4. – С. 193 – 206.

38. Шкрібляк М. В. Інкorporація Української Церкви (Київської митрополії): релігійно-політичний проект на дві дії (Дія II) / М. В. Шкрібляк // Богословський вісник : збірник наук. праць. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т., 2011. – № 5. – С. 182 – 193.

39. Шкрібляк М. В. Церковно-релігійні трансформації на Правобережній Україні у II-й пол. XVII ст. / М. В. Шкрібляк // Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми. Матеріали Міжнародної наукової конференції 7-8 жовтня 2011 р. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 188 – 190.

40. Шкрібляк М. В. Українсько-російські непорозуміння на тлі сучасних викликів та наукових досягнень / М. В. Шкрібляк // Труды Київської Духовної Академії: богословсько-історичний збірник КПБА УПЦ КП / ред. кол. : митр. Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній (Думенко) (гол. ред.) [та ін.]. – [К], 2013. – С. 340 – 371.

41. Шкрібляк М. В. «Царські врата» Московської патріархії – шлях до спасіння чи імперського експансіонізму? / М. В. Шкрібляк // Держава і Церква в новітній історії України / Зб. ст. за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (21-22 листопада 2012 року). – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. – 2013. – С. 75 – 83.

42. Шкрібляк М. В. Нівеляція духовної влади в Київській митрополії за часів гетьмана Богдана Хмельницького / М. В. Шкрібляк // «Дні науки філософського факультету – 2013», 16-17 квітня 2013 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2013. – Ч. 5 – С. 263 – 265.

43. Шкрібляк М. В. Православно-католицький діалог кінця XVI – початку XVII ст.: історико-філософські рефлексії / М. В. Шкрібляк // Матеріали науково-практичної конференції «Студент – дослідник – фахівець» (23 травня 2013 р., м. Київ). – К. : Вид-во КІБІТ, 2013. – С. 162 – 165.

44. Шкрібляк М. В. Провідні тенденції конфесіалізації церковно-релігійного середовища і проблеми ідентифікації українського народу за умов

бездержавності (історичний досвід) / М. В. Шкрібляк // Соціокультурні виміри релігійних процесів у світі та в Україні : матеріали Міжн. наук.-практ. Інтернет-конференції 30-31 травня 2013 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – С. 134 – 137.

45. Шкрібляк М. В. Ідея Київського патріархату як форма стабілізації державно-церковних відносин у Речі Посполитій в поберестейський період / М. В. Шкрібляк // Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми. Матеріали Міжнародної наукової конференції 14-15 жовтня 2013 р. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – С. 319 – 324.

46. Шкрібляк М. В. Історико-канонічна об'єктивізація «Церковного Переяслава» 1686 р. / М. В. Шкрібляк // Православ'я в Україні : 36. мат. III Всеукраїнської наукової конференції / [під ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Єліфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К. : [Київська православна богословська академія], 2013. – Ч. 2. – С. 246 – 261.

47. Шкрібляк М. В. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних стратегій кінця XVI – XV ст. : філософська об'єктивізація проблеми / М. В. Шкрібляк // «Дні науки філософського факультету – 2014», 15-16 квітня 2014 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2014. – Ч. 7– С. 47 – 49.

48. Шкрібляк М. В. Берестейська церковна унія: специфіка укладення, партикулярний характер та амбівалентність рецепцій / М. В. Шкрібляк // Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука) : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27-28 листопада 2014 р., м. Тернопіль) / за заг. ред. д. іст. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. іст. н. І. Зуляка, д. філос. н. О. Сагана, д. філос. н. Л. Филипович. – Тернопіль-К., 2014. – С. 11 – 18.

49. Шкрібляк М. В. Суспільна місія Церкви : історичний контекст і сьогодення / М. В. Шкрібляк // Церква і держава : форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства : Мат. Міжн. наук.-практ. Інтернет-конф. 28-29 травня 2014 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 13 – 21.

50. Шкрібляк М. В. Стратегія співпраці Церкви і соціуму як невід'ємна компонента національної концепції розвитку громадянського суспільства / М. В. Шкрібляк // Освіта і життєвий світ особистості: європейський досвід і українські реалії : мат. Міжн. наук.-практ. Інтернет-конф. 23-24 квітня 2015 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – С. 192 – 197.

51. Шкрібляк М. В. Конфесіалізація релігійного життя на етнічних землях Руси-України ранньомодерної доби та законодавчі ініціативи еліт щодо його толерантизації / М. В. Шкрібляк // Світоглядно-ціннісне самовизначення людини. Толерантність: соціально-сміслові варіації та євроінтеграційний контекст. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців (8-9 травня 2015 року). – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – С. 126 – 141.

АНОТАЦІЯ

Шкрібляк М. В. Церковно-юрисдикційні трансформації та формування модерної ідентичності київського християнства у контексті політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення Русі-України в XVI – XVII століттях. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015.

У дисертації відображені результати комплексного міждисциплінарного дослідження церковно-юрисдикційних трансформацій та формування модерної ідентичності київського християнства у контексті політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самовизначення Русі-України в XVI – XVII ст. Здійснено ґрунтовний історіософський аналіз основних подій та явищ, які увиразнюють суспільно-історичне тло і визначають провідні тенденції церковно-релігійних та ієрархічно-структурних змін у Київській митрополії, що наклали свій відбиток на становлення й розвиток модерних православної та греко-католицької церковно-релігійних традицій в Україні.

Витлумачено роль позаієрархічних структур у збереженні православної церковної ідентичності в умовах утвердження унії у поберестьейський період, унаочнено суспільно-політичні та соціальні передумови відновлення православної ієрархії, а відтак і специфіку її функціонування у дихотомії польсько-московського протистояння та загальноєвропейського цивілізаційного розвитку. Значну увагу приділено конфесійному та політико-ідеологічному підґрунтя реформування православної Київської митрополії за часів архіпастирського служіння митрополита Петра Могили у контексті формування ідеї нової універсальної унії і проголошення Київського патріархату на тлі поширення московоцентричних тенденцій у середовищі православного духовенства та ченців Києво-Печерської лаври.

Досліджено основні чинники та динаміку трансформативності політико-адміністративної орієнтаційної стратегії православної Київської митрополії, зумовленої причинами і наслідками козацького повстання під проводом гетьмана Богдана Хмельницького й укладенням політичної унії з московським царем на умовах усних Переяславських домовленостей 1654 р.

Проведено історіософсько-синергетичну об'єктивізацію переломних моментів, які мали місце в історії Української Церкви у поберестьейський період, висвітлено специфіку реалізації проекту інкорпорації Київської митрополії до Московської патріархії та здійснено канонічну оцінку зміни юрисдикційного статусу православної Київської митрополії у взаємозв'язку з дипломатичними контактами Московії й Османської імперії та унійним рухом на Правобережній Україні у середині 80-х років XVII ст.

З'ясовано наслідки приєднання Української Православної Церкви до структур Московської патріархії та анексії її канонічної території в контексті сучасних суспільно-релігійних перетворень і державотворчих процесів в Україні.

Ключові слова: українське православ'я, Київська митрополія, Київський патріархат, київське християнство, релігійна ідентичність, універсальна унія.

АННОТАЦІЯ

Шкрибляк М. В. Церковно-юрисдикційні трансформації і формування модерної ідентичності київського християнства в контексті політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самоопределення Русі-України в XVI - XVII століттях. – Рукопис.

Дисертація на соискание ученої ступені доктора філософських наук по спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015.

В дисертації отражені результати комплексного міждисциплінарного дослідження церковно-юрисдикційних трансформацій і формування модерної ідентичності київського християнства в контексті політико-ідеологічних стратегій етнодержавного самоопределення Русі-України в XVI – XVII вв. Осуществлен системний історіософський, релігієзнавчий аналіз основних подій і явищ, визначивши основні тенденції церковно-релігійних і ієрархічних структурних змін в Київській митрополії епохи раннього модерну, наложивши відбиток на становлення і розвиток основних церковно-релігійних традицій в Україні, то єсть модерного православ'я і греко-католицизму.

Істолковано роль внеієрархічних структур в збереженні православної церковної ідентичності в умовах утвердження унії в постберестейський період, показані громадсько-політичні і соціальні передумови відновлення православної ієрархії, а також і специфіку її функціонування в контексті польсько-московського протистояння і загальноєвропейського цивілізаційного розвитку. Значительне уваження уделено конфесійній і політико-ідеологічній підоплеці реформування православної Київської митрополії в часи архієпископського служіння митрополита Петра Могили в контексті формування проєкту нової універсальної унії і провозглашення Київського патріархату на фоні поширення московоцентричних тенденцій в середі православного духовенства і монахів Києво-Печерської лаври. Ідея універсальної унії виникла в зв'язі з спробами подолати обмеженість Берестейської унії, досягти єдності Київського християнства на основі розвитку принципів об'єднання православ'я і католицизму, запропонованих Ферраро-Флорентійським собором. В цьому проєкті яскраво виражений універсалізм київського християнства, здатність українського православ'я бути відкритим до західного християнства. Ідея універсальної унії переросла в проєкт Київського патріархату, який формально був би визнаний Римом при його конституюванні, а в подальшому зберігав повну самостійність і був би одним з світових центрів християнства, альтернативним по відношенню до Москви. На шляху киевоцентричної самостійності і протоєкуменізму виникли два перешкоди, перше з яких – преждевременна смерть Петра

Могилы, а второе – обструкционистская позиция Рима (как и рядовых православных верующих Украины). Проекты Петра Могилы, хоть и не были осуществлены, способствовали утверждению идеи универсализма и самостоятельности киевского христианства как типологически отличного от московского и греческого видов православия.

Исследованы процессы постепенной переориентации православной Киевской митрополии, обусловленные последствиями казацкого восстания под руководством гетмана Богдана Хмельницкого и заключением политической унии с московским царизмом на условиях устных Переяславских договоренностей 1654 года. Освещена специфика реализации проекта инкорпорации Киевской митрополии в Московскую патриархию и дана каноническая оценка изменения юрисдикционного статуса Киева в связи с дипломатическими контактами Московии и Османской империи. Выявлено, что последствием вхождения Киевской митрополии в Московский патриархат был уход в унию православных епархий на Правобережной Украине.

Проанализированы последствия присоединения Украинской Церкви к структурам Московской патриархии и аннексии ее канонической территории в контексте современных общественно-религиозных преобразований и процессов государственного строительства в Украине.

Ключевые слова: украинское православие, Киевская митрополия, Киевский патриархат, киевское христианство, религиозная идентичность, универсальная уния.

SUMMARY

Shkribliak M. V. Church jurisdictional transformation and formation of modern identity of Kyivan Christianity in the context of political and ideological strategies of ethnic-state of self-determination Rus-Ukraine in the XVI - XVII centuries. – Manuscript.

The thesis for doctor of philosophy degree in specialization 09.00.11 – religious studies. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2015.

The thesis presents a detailed historiosophical analysis of major events and phenomena that emphasize major social and historical background and identify leading trends of social and religious, hierarchic and structural transformations in Kyiv Metropolia in early modern era. They certainly have left their impression on the formation and development of church and religious traditions in Ukraine, the permanency of which potentiates the atmosphere of ideological dogmatic and canonical contradictions between the Orthodox and Greek Catholics nowadays as well.

The role of *extra hierarchical* institutions has been explicated in terms of strengthening the union of Orthodox church identity during post-Beresteysky period. Social and political preconditions of restoration of Orthodox hierarchy, and afterwards the specific character of its functioning within dichotomy of Polish and Moscow resistance and general European development of civilization have all been exemplified. Special attention is drawn at the confessional, political and ideological

foundation reforms of Orthodox Kyiv Metropolia during the archpastoral ministry of Metropolitan Petro Mohyla in the context of speeding up the idea of a new union and the universal declaration of Kyiv Patriarchate against the background of dissemination of Moscow central tendencies among the Orthodox clergy and monks of Kyiv Pechersk Lavra.

The analysis of polydimensional historiosophical transformations of political and administrative orientational strategy of Orthodox Kyiv Metropolia have been conducted. That was predetermined by the reasons and consequences of the Cossack uprising led by Bohdan Khmelnytsky and signing of a political union with Moscow tsarist government, under the terms of the oral agreement of Pereyaslav in 1654.

A synergistic historiosophical objectification of turning points that occurred in the history of the Ukrainian Church of post-Beresteysky period have been made. The specifics of the project of accession of Kyiv Metropolia to Moscow Patriarchate have been elucidated. The canonical assessment of jurisdictional status of diplomatic contacts between Moscovia and Osman Empire together with union movement of the Right-Bank Ukraine in the mid 80's of the XVII century have been made.

The consequences of joining of the Ukrainian Orthodox Church to Moscow Patriarchate structures and the annexation of its canonical territory in the context of contemporary social and religious reforms and state processes in Ukraine have been reasoned.

Keywords: Ukrainian Orthodox Church, Kyiv Metropolis, Kiev Patriarchate, Kiev, Christianity, religious identity, universalunion.

Підписано до друку 03.08.2015 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Наклад 100 пр. Зам. № 377

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.

**НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова**

100304322